

Новоросійський університет у 1865–1920 роках

2.2. Професорська та студентська корпорації¹¹⁵

Ще за часів існування ІНУ сформувалася традиція вивчення історії закладу через призму просопографічних портретів двох його складових — вчителів та учнів, що була занурена у самоідентифікацію представників цього закладу. Зокрема, ректор С. П. Ярошенко, звітуючи про 1886/87 навчальний рік, зазначив: «Університет, як і будь-який навчальний заклад, складається з двох однаково важливих частин: із тих, хто вчить, і тих, хто вчиться»¹¹⁶. До викладачів належали штатні та позаштатні, ор-

¹¹³ Там само. — С. 86.

¹¹⁴ Добролюбские К., А., Ю. Семейный архив. — Одесса, 2004. — С. 195–196.

¹¹⁵ Автори підрозділу О. Є. Музичко, В. М. Хмарський.

¹¹⁶ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 11. — Спр. 1 (1887). — Арк. 77.

динарні (зокрема заслужені) та екстраординарні професори, приват-доценти, доценти. Збільшення останньої з цих категорій, «молодших» викладачів, сприяло збільшенню загального числа викладачів в університетах, зокрема в ІНУ. Певний вплив на викладання мали лаборанти, асистенти, прозектори, астрономи, працівники бібліотеки, зберігачі музеїв (не з числа викладачів) і т. ін. Зрештою, до викладання залучалися стипендіати. Проте ці особи не належали до основного ядра викладацького складу; їхня роль була допоміжною та епізодичною.

Спільною проблемою всіх університетів Російської імперії був перманентний брак педагогічних кадрів. Деякі кафедри (наприклад, історії мистецтв, слов'янських законодавств, історії права) тривалий час не мали штатного викладача. З положення виходили за рахунок сумісництва. Недоукомплектованість штатів коливалася від 50 до 85 відсотків. У 1870 році в ІНУ працювали 39 професорів, лекторів, доцентів плюс два лаборанти та три зберігачі музеїв та кабінетів. Вакантними залишалися 25 місць. У 1902 році штати були укомплектовані лише трохи більше, ніж наполовину.

Ситуація покращилася в завершальний період історії ІНУ. У 1915 році тут викладали 36 ординарних і 16 екстраординарних професорів, 4 лектори, 54 приват-доценти плюс 18 професорів, залишених поза штатом після вислуги 30 років. Вакантними залишилися тільки дві посади на медичному факультеті.

У 1902 році в університетах Російської імперії викладали 830 осіб, у 1912 році — 2300¹¹⁷. В ІНУ у 1902 році викладали 12 % осіб від загального числа російсько-імперських викладачів, у 1912-му — 5 %. Найбільшим відбиттям корпоративності була професорська рада, — втім, сповнена протиріч між різними групами професорів.

Ознайомлення зі значним комплексом різноманітних джерел дозволяє визначити кількість викладачів університету впродовж всієї його історії як Новоросійського — 534 особи. 145 осіб викладали у 1865–1890 роках, 350 — у 1890–1920 роках (без урахування 39 осіб, що викладали в межах обох цих періодів). Втім, близько 150 осіб влилися до складу викладачів університету в 1918–1920 роках — періоді постійних пертурбацій та реформаційних експериментів, тому їхній внесок у розвиток викладання можна вважати мінімальним; тільки невелика частина з них надалі здобули популярність як викладачі наступників ІНУ.

Отже, відчутний внесок у розвиток педагогічного процесу в університеті зробили приблизно 200 осіб, але той внесок не був однаковим, передусім — з огляду на тривалість викладання. Так, лише один семестр в ІНУ викладав ординарний професор І. І. Іванов, майже рік — професор М. Г. Ушинський. Нестабільною була праця приват-доцентів: наприклад, М. В. Єрофєєв та П. А. Іванов викладали протягом одного семестру. Але найоригінальнішим можна вважати випадок з хорватським професором Б. В. Богішичем, який досить безславно викладав в ІНУ у 1870–1871 роках та виїхав за кордон. Однак за наказом уряду він рахувався викладачем ІНУ до 1880-х років і навіть отримував зарплатню.

На протилежному фланзі стоять заслужені ординарні професори, більшість з яких працювали в ІНУ по двадцять-тридцять років. Виняток становлять І. Д. Соколов, Р. Ф. Гаусман, О. В. Куніцин, В. К. Надлер, які приїхали до Одеси у цьому званні, отримавши його в інших університетах, та В. І. Лапшин, якому надали звання заслуженого професора ІНУ у 1866 році, проте вже у 1870 році він подав у відставку. Окрім них до цього звання, що переважно фіксувало статус старожила, дослужилися 43 педагоги. Серед них найдовше в ІНУ викладав С. П. Ярошенко — близько 40 років, В. М. Петріашвілі та П. Г. Мелікішвілі — по 33 роки, О. О. Кочубинський та М. М. Ланге — по 32 роки, Г. І. Перетяткович — 31 рік, В. М. Войтковський — 30 років. Найменше у званні заслуженого професора пробув О. І. Алмазов (помер за кілька місяців після призначення 1912 року). Для професора О. В. Клосовського звання заслуженого професора, яке він

¹¹⁷ Лейкина-Свирская В. Р. Русская интеллигенция в 1900–1917 гг. — М., 1981. — С. 96.

отримав щойно перейшовши до Санкт-Петербурзького університету в 1909 році, фактично було наслідком його тривалого викладання в ІНУ (1886–1908).

Додаткової ваги одеським професорам надавало членство у престижних наукових установах. Так, В. А. Ротерт приїхав в Одесу вже у статусі члена-кореспондента Краківської Академії наук, В. І. Григорович — Санкт-Петербурзької; Д. М. Овсянико-Куликовський та Н. П. Кондаков повернулися в Одесу у 1918 році в такому ж статусі. Натомість під час перебування в Одесі членом Сербського наукового товариства було обрано Ф. І. Леонтовича, Чеської Академії наук — О. О. Кочубинського, членом-кореспондентом Санкт-Петербурзької Академії наук — І. А. Линниченка, почесним членом Київського університету св. Володимира — О. О. Ковалевського. Низка професорів ІНУ отримала престижні академічні нагороди, зокрема від Санкт-Петербурзької Академії наук.

Слід згадати й специфічну групу осіб, більшість з яких можна назвати «віртуальними членами» професорської корпорації ІНУ. Йдеться про почесних членів та докторів університету. Найчастіше обрання підсумовувало наявні усталені зв'язки окремих професорів або груп з фігурантом або своєрідні «почесні проводи». Для багатьох професорів ІНУ обрання на цю посаду було даниною поваги до своїх вчителів. Значно важливішою була суто символічна аура, що таким чином оповивала університетські стіни, виконуючи роль духовного рушія, єднальної традиції, що було аж ніяк не дрібницею для буття такого складного соціуму, як університет, кристалізації його у загальному розвитку країни.

Впродовж всієї історії ІНУ його почесними членами було обрано 76 осіб, 15 отримали звання почесного доктора. Серед почесних членів меншу частину становили чиновники, що сприяли розвитку університету (наприклад, С. Ю. Вітте, за сприяння якого відкрився медичний факультет), більшу — видатні постаті вітчизняної та іноземної науки (М. О. Максимович, Т. Моммзен, Л. Пастер, Р. Вірхов, І. Є. Забелін та ін.).

Найчастіше носії почесного статусу отримували його або вже постфактум (І. М. Семенов, В. І. Григорович, В. В. Ягич), або як викладачі інших навчальних закладів. Професор О. С. Павлов — єдиний, хто отримав звання почесного доктора ІНУ під час викладання у ньому. Втім, деякі почесні члени та доктори ІНУ викладали в ньому вже після отримання цього титулу: Б. В. Богішич (почесний доктор), Н. П. Кондаков та О. М. Ляпунов (обидва — почесні члени). Таким чином, символічне звання інколи набувало цілком реальних контурів¹¹⁸.

На першому етапі існування ІНУ серед викладачів була досить помітна група старожилів — педагогів Рішельєвського ліцею. Згодом розмежування викладачів на групи чітко розподілилося по лінії «ліберали — консерватори». У документах зустрічаються згадки про поділ за територіальною (певною мірою і етнічною) ознакою — на малоросів та великоросів. Загалом одним з головних чинників впливу на пертурбації в середовищі викладачів ІНУ слід вважати політику. Достатньо згадати перший «вихід» (передусім І. І. Мечникова) у 1880-ті роки або другий — після судової справи І. М. Занчевського, Є. В. Васьковського, В. А. Косинського 1907–1908 років. 1918–1920 роки стали часом найбільш масового виходу викладачів з університету. І першими Одесу залишила велика група грузинських викладачів з метою взяти участь у розбудові освіти в незалежній Грузії.

Повернення більшовиків в Одесу наприкінці 1919 — початку 1920 року викликало у значної частини науковців побоювання за свою долю. Наприкінці 1919 року група професорів звернулась до ректора А. Д. Білімовича з проханням організувати для них виїзд за кордон. З цим питанням ректор звернувся до англійського консула Лоудона. В ре-

¹¹⁸ Музичко О. Почесні члени та доктори Імператорського Новоросійського університету // Південний Захід. Одесика. — Вип. 17. — Одеса, 2014. — С. 43–68.

зультаті деякі професори вже тоді поїхали в Сербію та Болгарію¹¹⁹. У січні — квітні 1920 року до них приєдналась ціла низка колег. Таким чином, впродовж кінця 1919 — початку 1920 року університет залишили історики та філологи І. А. Линниченко, М. Г. Попруженко, С. Г. Вілинський, П. М. Біциллі, К. В. Флоровська, історики церкви, філософи та богослови — декан історико-філологічного факультету О. П. Доброклонський, С. В. Троїцький, Г. В. Флоровський, І. М. Малінін, мистецтвознавець М. Л. Окунев, правознавець В. М. Ренненкамф, математики А. Д. Білімович, О. Д. Агура, астроном М. В. Васнецов, зоолог Я. М. Лебединський, геолог В. Д. Ласкарьов, спеціалісти у різних галузях медицини О. Ф. Маньковський, Д. П. Кишенський, К. М. Сапежко, О. І. Щербаков, О. Є. Янішевський, В. М. Новіков, В. В. Зав'ялов, С. С. Груздєв, О. К. Медведєв, І. Ф. Шапшал, І. Ф. Сабанєєв, І. С. Назаров, Я. М. Флеммер, М. М. Попов, П. О. Вальтер, В. І. Зарубін¹²⁰.

Із 34 професорів-медиків з Одеси емігрували 13¹²¹. Прощання професорів з університетом не було безхмарним. Намагання деяких з них увезти з собою університетські книги, препарати та інше приладдя наразилися на опір більшості колег, які побачили в цьому посягання на інтереси університету¹²². За 1920 рік було відраховано 53 викладачі.

Деякі викладачі працювали в ІНУ по кілька разів з тривалими перервами. При тому, якщо І. А. Линниченко викладав у 1880-ті роки та наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття, після повернення до Одеси, у «спокійному режимі», то повернення в 1917–1919 роках Х. І. Гохмана, І. М. Занчевського, Є. В. Васьковського, Є. М. Щепкіна, О. К. Щербакова, Г. О. Афанасьєва, Д. М. Овсяннико-Куликовського, Н. П. Кондакова, В. А. Косинського зумовлювалося екстремальними обставинами суспільно-політичних змін. Трьох перших з названих звільнили за часів консервативного повороту після революції 1905 року, але після лібералізації 1917 року вони отримали можливість повернутися в університет. Інші рятувались в Одесі від більшовизму у 1918–1920 роках. Найбільш пікантними обставинами було зумовлене повернення до викладання Х. І. Гохмана — після розумової хвороби, але водночас і завдяки лібералізації становища євреїв. Вочевидь, для них всіх період 1917–1919 років порівняно з попередніми роками став значно менш плідним.

Як і всі університети ХІХ — початку ХХ століття, ІНУ був чоловічим закладом за складом не лише студентів, а й викладачів. Процес жіночої емансипації проник у стіни ІНУ у 1910-ті роки і, зокрема, втілювався у явищі жінки-викладача. Вперше така подія сталася у 1913 році, коли рада медичного факультету ІНУ обрала приват-доцентом кафедри інфекційних хвороб випускницю університету французького міста Нансі М. Б. Станішевську, яка перед тим успішно захистила в ІНУ дисертацію та одержала вчений ступінь доктора медицини.

Це був перший випадок, коли жінка одержала докторський ступінь з медицини в стінах ІНУ, та один з небагатьох випадків загалом у Російській імперії. Колеги були настільки вражені високим рівнем жінки-вченого, що звільнили її від читання другої обов'язкової пробної лекції. З 1904 року наукові праці М. Б. Станішевської публікувалися в журналах «Русский врач» і «Терапевтическое обозрение», а також збірнику «Чума и холера в Одессе в 1910 г.». У 1919–1920 роках вона працювала лікарем в Одеському 27-му військовому шпиталі, у 1920-ті роки — доцентом кафедри інфекційних хвороб Одеського медичного інституту, завідувала інфекційною лабораторією, очолювала інфекційний гурток студентів п'ятого курсу, у 1920–1923 роках завідувала школою сестер милосердя в Одесі. З 1926 року вона заклала основи викладання інфекційних хвороб як окремої дисципліни в Дніпропетровському медичному інституті-

¹¹⁹ Університет и текущий момент // Одесские новости. — 1920. — 4 января.

¹²⁰ Музичко О. Є. Еміграції та депортації науковців з території Південної України у першій половині ХХ ст.: етапи, склад, долі // Вісник Центрального державного архіву зарубіжної україніки: наук. вид. — Вип. 1. — Кам'янець-Подільський, 2012. — С. 126–169.

¹²¹ Васильєв К. Медицинский факультет Новороссийского университета. — Одесса, 2008. — С. 50.

¹²² Справедливый протест // Одесские новости. — 1920. — 9 января.

ті (нині кафедра інфекційних хвороб Дніпропетровської медичної академії Міністерства охорони здоров'я України)¹²³.

Проте наступного подібного випадку довелося чекати досить довго — 31 травня 1919 року рада університету обрала приват-доцентом кафедри загальної історії історико-філологічного факультету приват-доцента Одеських вищих жіночих курсів (ОВЖК), вихованку петербурзької школи істориків К. В. Флоровську¹²⁴. Це обрання відбулося в період панування в Одесі більшовицької влади. Позаяк після встановлення в Одесі у серпні 1919 року влади Добровольчої армії Денікіна всі рішення більшовиків були скасовані, 6 вересня 1919 року К. В. Флоровську обрали знову¹²⁵. Однак статус жінки-викладача залишився прерогативою природничиків. У 1919–1920 роках до числа приват-доцентів фізмату та медфаку університету були обрані 23 жінки. Емансипації жінок активно сприяли викладачі-чоловіки, починаючи з О. С. Трачевського, який ще у 1870-ті роки намагався відкрити в Одесі жіночі курси, і завершуючи купою викладачів ОВЖК (1906–1920) та Одеських вищих жіночих медичних курсів (1910–1920).

Внутрішня ієрархія викладацької корпорації ІНУ визначалася статутами 1863 та 1884 років і нічим не відрізнялась від інших університетів, передбачаючи існування категорії ординарних професорів (найчастіше — докторів наук, хоча цей принцип особливо часто порушувався після 1884 року), екстраординарних (магістрів), доцентів та приват-доцентів (найчастіше читали необов'язкові курси). Рух цією ієрархією — від нижчої до вищої — не завжди був безпроблемний, і не завжди підвищення наукового статусу (захист дисертації) призводило до здобуття вищої посади. Так, тривалий час на посаді приват-доцента у зв'язку з неблагонадійністю перебували О. І. Маркевич та В. Ф. Лазурський.

Професорів вищої категорії могли зараховувати на посади приват-доцентів у зв'язку з відсутністю відповідної вакансії. Наприклад, у 1891–1908 роках на посаді приват-доцента перебував М. Г. Попруженко — магістр з 1891 року та доктор з 1899 року. Ординарного заслуженого професора Харківського університету, доктора математики М. О. Тихомандрицького у 1913 році призначили приват-доцентом ІНУ. На цій посаді він пропрацював до 1917 року. Так само у 1918 — на початку 1920 року на посаді приват-доцентів обирались видатні професори — вищезгадані утікачі від більшовиків.

За всю історію ІНУ посади ординарного професора досягли 158 осіб, за статистикою по факультетах: 46 — історико-філологічний, фізмат — 55, юрфак — 35, медфак — 22, ще 3 — професори богослов'я (позафакультетська посада, адже цей предмет викладався християнським студентам всіх факультетів). Посади екстраординарного професора отримали 59 осіб по факультетах: 11 — історико-філологічний, 20 — фізмат, 8 — юрфак, 20 — медфак. Посади приват-доцентів свого часу отримали 300 викладачів (факультети: 42 — історико-філологічний, 101 — фізмат, 24 — юрфак, 133 — медфак); лекторів іноземних мов було усього 14. Наголосимо, що у цій статистиці зафіксовано посаду як апогей кар'єри певного викладача. Велика частина з ординарних викладачів пройшли в ІНУ всі щаблі кар'єрного зростання.

Викладачі ІНУ походили з різних соціальних та професійних верств (вдалося з'ясувати походження 338 з них). Безумовна першість належить вихідцям з дворянського стану — 117 (наприклад, дворянами була знаменита «трійця» природничиків І. І. Мечников, О. О. Ковалевський, І. М. Сеченов). Недалеко «відстали» вихідці з міщан — 69 (наприклад І. І. Іванов). Із духовенства походили 65 викладачів (серед них майже всі — з православних, лише один з родини лютеранського пастора та 2 — сини рабинів), зокрема — всі спеціалісти з історії церкви; серед представників інших

¹²³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 12. — Спр. 7336.

¹²⁴ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 4. — Спр. 2560. — Арк. 54.

¹²⁵ Там само. — Арк. 75–76.

дисциплін назвемо П. П. Цитовича, М. Попова. З родин військових походили 27 осіб (Ф. М. Шведов та ін.), з купців — 20 (Є. П. Трифільєв, П. К. Брун та ін.), із селянства — 19 (П. О. Бузук та ін.), з чиновників — 9, з моряків — 2, з козаків (донських) — 1, з ремісників — 1. Зрештою, 8 викладачів були іноземними підданими. У радянський період соціальне походження стало предметом маніпуляцій з боку колишніх професорів ІНУ. Так, своє купецьке та духовне коріння приховували О. Я. Шпаков та В. Ф. Лазурський.

За майновим рівнем викладачі ІНУ мали дуже різні стартові позиції. Скажімо, В. А. Ротерт був сином директора Ризького банку, а декотрі його колеги походили з дуже бідних родин. Л. В. Писаржевський рано залишився без батька, з 14 років працював. П. П. Цитович осиротілим семінаристом пішки за 500 верст вирушив на навчання до Харкова вчитися в університеті. Серед викладачів бачимо дітей професорів та науковців, що таким чином продовжили сімейну традицію: М. М. Ланге, І. А. Линниченко, Ф. Є. Корш, М. Я. Грот, Б. М. Ляпунов та О. М. Ляпунов, В. Ф. Пастернацька, О. О. Армфельд, В. М. Ренненкамф, О. Є. Янішевський, В. В. Зарубін, А. Р. Коллі. З інтелігентних викладацьких родин походили В. Е. Крусман, Д. А. Крижанівський. Батьками низки викладачів були видатні митці та громадські діячі: В. М. Пирогов — син видатного хірурга, одного з натхненників заснування ІНУ М. І. Пирогова; О. Л. Боровиковський — син українського письменника; М. Д. Пільчиков — син кирило-мефодіївця, одного з засновників львівського Наукового товариства імені Шевченка; Б. П. Бабкін та П. М. Полевой — сини видавців, редакторів, літераторів; М. Г. Попруженко та С. Г. Попруженко, А. В. Флоровська, Г. В. Флоровська, К. В. Флоровська — діти одеських церковних ієрархів; М. В. Васнецов — син видатного художника (доречно згадати, що у 1918 році В. М. Васнецов відвідав сина в Одесі).

В різні роки в університеті працювали 39 уродженців Одеси: В. О. Яковлев, А. А. Шапеллон, І. Ю. Тимченко, І. М. Занчевський, М. Д. Цветинович, Г. Г. Де Метц, С. М. Танатар, М. І. Андрусов, А. Ф. Стюарт, Н. О. Бернштейн, І. Г. Табашников, М. В. Шимановський, В. М. Палаузов, М. Г. Попруженко, С. Г. Попруженко, М. А. Аганін, О. К. Алексєєв, Д. А. Крижанівський, О. В. Ристенко, П. М. Біцилли, М. І. Мандес, Б. В. Вахевич, К. В. Флоровська, С. Л. Рубінштейн, Я. Ю. Бардах, М. Д. Сидоренко, Ю. Г. Рабинович, Л. П. Гросман, К. В. Мочульський, І. І. Тіктін, М. Ф. Гамалея, В. К. Стефанський, А. Р. Орбинський, О. Р. Прендель, Г. Л. Міхневич, М. К. Стражеско, М. Є. Слабченко, А. І. Скроцький, М. О. Загоровський, Л. Ф. Дмитренко, К. П. Андінг.

9 осіб народились на території сучасної Одеської області: О. О. Кочубинський та Є. В. Васьковський — в Аккермані, Ф. М. Шведов та О. Д. Агура — в Кілії, В. І. Григорович — у Балті, Б. О. Лупанов — в Ізмаїлі; П. А. Іванов, Ф. М. Жмайлович, В. О. Волошинов — на півночі сучасної Одещини. Більшість з них з'явилися серед викладацького складу ІНУ внаслідок його розвитку наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття. Це свідчило про вкорінення університету в соціокультурний простір території, заради блага якої він передусім мав існувати.

Викладачі ІНУ отримали вищу освіту у 32 навчальних закладах (щодо низки викладачів не вдалося встановити відповідних даних). Вони закінчили 20 російсько-імперських навчальних закладів; показово, що цей реєстр очолює власне ІНУ, випускниками якого були 120 його викладачів. Першими викладачами-доцентами ІНУ стали І. Ф. Кошуг та С. П. Ярошенко. Найбільш символічною є постать С. П. Ярошенка, який був перший за академічними списками студент першого випуску 1868 року, вперше отримав золоту медаль, першим був залишений для підготовки до професорського звання, першим отримав ступінь магістра у 1869 році та доктора у 1871 році. Зрештою, він першим з випускників досяг звання ординарного професора ІНУ.

Відомий краєзнавець О. І. Маркевич справедливо вважав «самовиробництво» викладачів ІНУ показником успішності закладу. Якщо у перше 25-річчя існування університету серед 145 викладачів лише 27 були його вихованцями, то до заключного періоду цей показник суттєво збільшився. Варто згадати такі відомі особистості, як

літературознавець С. Г. Вілінський, історики А. В. Флоровський та М. Г. Попруженко, хіміки П. Г. Мелікішвілі та П. М. Павлов, правознавці Є. В. Васьковський та Е. Я. Неміровський.

Зазначимо й існування серед викладачів ІНУ наукових династій. Передусім привертає увагу родина Малініних. М. І. Малінін закінчив ІНУ, а згодом досяг тут звання професора юрфаку. Цей же заклад закінчив його син Іван, який (вже після смерті батька) був обраний приват-доцентом історико-філологічного факультету. Постать батька фігурувала у документах як додатковий аргумент на користь приват-доцентства І. М. Малініна (очільника органів освіти Одеси 1918–1919 років). Аналогічна ситуація — в родинях Пренделів, Танатарів, Мочульських. В ІНУ викладали батько та син Орбинські (хоча батько не був вихованцем ІНУ), брати Попруженки та Ляпунови. Рекорд «сімейності» належить родинам Загоровських та Флоровських. Одночасно тут у 1919–1920 роках викладали О. І. Загоровський і два його сини — Євген та Микола, два брати та сестра Флоровські — Антоній, Георгій і Клавдія.

Московський університет закінчили 58 викладачів ІНУ, серед них історик О. О. Кочубинський, хімік Ю. П. Клименко, юрист П. Є. Казанський, медик Д. П. Кішенський. За ним йде Санкт-Петербурзький університет, який дав ІНУ 53 викладачі (серед них психолог М. М. Ланге, історик Б. В. Варнеке, математик Ф. М. Шведов, економіст Г. Г. Швіттау, медик Г. В. Хлопін). Далі йдуть Київський університет св. Володимира — 28 (історик І. А. Линниченко, астроном О. В. Клосовський, юрист О. І. Загоровський, медик В. В. Подвисоцький), потім Санкт-Петербурзька медико-хірургічна академія, перейменована згодом у військово-медичну, — 26 (медики С. В. Левашев, П. О. Вальтер, О. К. Медведєв та ін.). Замикають перелік університетів-«лідерів» Харківський, який дав путівку у доросле наукове життя 22 викладачам ІНУ (історик О. М. Деревіцький, біолог І. І. Мечников, юрист П. П. Цитович, мікробіолог Ф. М. Жмайлович) та Дерптський — 20 (археолог Е. Р. фон Штерн, ботанік В. А. Ротерт, юрист В. В. Сокольський, медик М. Б. Блауберг).

Решта навчальних закладів дали значно менше кадрів для ІНУ: університети Казанський — 11 (геолог М. О. Головкинський, юрист С. П. Ніконов) та Варшавський — 4 (історик В. О. Яковлев, юрист М. Ю. Чижов); Санкт-Петербурзький педагогічний інститут та Московська духовна академія — по 4; Київська та Казанська духовні академії, Санкт-Петербурзький історико-філологічний інститут — по 3, Санкт-Петербурзька духовна академія та Ніжинський історико-філологічний інститут — по 2; Санкт-Петербурзький технологічний інститут, Новоалександрійський інститут сільського господарства, Горигорецьке землеробське училище, Рішельєвський ліцей — по одній особі.

Поза межами імперії викладачі ІНУ закінчили 12 навчальних закладів. З них найбільше випускників дав Одесі німецький Гейдельберзький університет — трьох (історики О. Г. Брікнер, Й. Л. Клаузнер та юрист К. О. Кузнєцов). Віденський університет підготував двох викладачів — славістів В. В. Ягича та Б. В. Богішича. Афіньський, Празький, Марбурзький, Лейпцігський, Неаполітанський, Бернський, Нансі, Берлінський політехнічний університети, Королівський ліцей Гумберта в Неаполі, Фрейберзька гірська академія — по одному, відповідно історика С. Д. Пападімітріу, мовознавця В. І. Шерцля, психолога С. Л. Рубінштейна, класика В. М. Пирогова, мовознавця Д. С. Де Віво, фізика А. С. Комаровського, медика М. Б. Станішевську, хіміка М. С. Цонєва, мовознавця Ф. Сперандео та фізика М. І. Безбородька.

Викладачі ІНУ належали до 5 конфесій. Величезна кількісна перевага була в православних — 409. Інші конфесії були представлені значно скромніше: протестанти — 34 (здебільшого лютерани), католики — 31, іудеї — 14, вірмено-григоріани — 2. Така картина відповідала загальним тенденціям по Російській імперії, в університетах якої

на початку ХХ століття 82 % викладачів були православними, 16 % — лютеранами та католиками, і лише 2 % належали до інших конфесій¹²⁶.

Конфесійна приналежність не завжди співпадала з традиційною для певної національності. Так, караїми С. М. Танатар та І. Ф. Шапшал були лютеранами. Більшість з євреїв-викладачів були православними. П. Г. Мелікішвілі на відміну від більшості співвітчизників-грузинів, викладачів та студентів ІНУ — православних, був католиком.

За місцем народження 374 викладачі ІНУ (для решти не вдалося встановити відповідні дані) походили з 18 країн (Україна, Росія, Білорусь, Молдова, Грузія, Польща, Фінляндія, Латвія, Литва, Естонія, Данія, Англія, Італія, Німеччина, Греція, Болгарія, Чехія, Хорватія) та 8 держав: Російської, Британської, Австро-Угорської (Австрійської) імперій, Німеччини (Німецького Райху), Данії, Італії, Греції, Болгарії. З цієї кількості 149 осіб народились на території України, 145 — Росії, 13 — Грузії, 12 — Молдови, по 9 — Польщі та Білорусі, 8 — Латвії, по 6 осіб — у Литві та Фінляндії, по 3 — в Естонії та Італії, по 2 — в Англії, Німеччині, Хорватії, Чехії, по одному — в Болгарії, Греції, Данії.

Втім, не завжди територіальна приналежність співпадає з національною. Наприклад, на території Грузії народились вірменин Ю. С. Гамбаров, росіянин С. М. Кульбакін, німець Е. Ю. Ген. У Білорусі народився німець К. І. Фот. Багато німців народились на території Прибалтики.

Власне, національний склад викладачів ІНУ визначити найважче. Коректніше вести мову про національне походження, яке людина надалі не завжди зберігала, піддаючись асиміляційним процесам (українці-малороси, «русские евреи», «русские немцы»). Також слід зважати на поняття «національна ідентичність», що не завжди співпадала з походженням, особливо щодо бездержавних та сильно асимільованих народів, таких як українці та білоруси. Зрештою, багато хто походив зі змішаних сімей, що ускладнювало однозначний вибір ідентичності.

Враховуючи це, вважаємо, що здебільшого в ІНУ викладали носії загальноросійської ідентичності, включно з великоросами, малоросами та білорусами. Не зважаючи на певні культурні розбіжності, їх важко відділити один від одного. В цьому плані показовим є приклад професора І. А. Линниченка, який, маючи певні симпатії до української культури, наполегливо вважав себе малоросом. Таких людей варто вважати особами українського походження, але асимільованими імперською культурою; їх було чимало серед носіїв російсько-імперської ідентичності. Натомість до сучасної української ідентичності наближались 20 осіб, яких слід вважати українцями. Серед них — активні учасники українського національного руху О. С. Грушевський та М. І. Гордієвський. Одна людина у революційні роки виявила свою білоруську ідентичність (К. М. Сапежко).

Серед викладачів ІНУ були 43 особи німецького походження (В. Е. Крусман, Е. Р. фон Штерн, О. Ф. Базінер та ін.)¹²⁷. Втім, і серед них відчувався вплив російської асиміляції. Найбільш промовистий приклад — професор М. М. Ланге, що наголошував на своїй «русскости»¹²⁸.

Крім того, в ІНУ викладали 30 євреїв (в тому числі вихрести), наприклад В. Ф. Каган та С. О. Шатуновський, 22 поляки (Ц. К. Русьян, Б. Б. Гриневецький, Ф. М. Каменський та ін.), 10 греків (С. Д. Пападімітріу, І. С. Спафаріс та ін.), 8 грузинів (Б. К. Гогоберідзе, С. К. Гогітідзе та ін.), 7 французів (А. А. Шапеллон, М. Л. Дювернуа), 6 караїмів (С. М. Танатар, І. Ф. Шапшал та ін.), 4 чехи (Л. А. Рішаві, Ф. В. Режабек, І. І. Луньяк, В. І. Шерцль), 4 італійці (Ф. Сперандео), 3 вірменина (зокрема Ю. С. Гамбаров), 3 англій-

¹²⁶ Щетинина Г. И. Вказ пр. — С. 183.

¹²⁷ Про деяких з них див.: Кривець Н. Німецькі вчені в Новоросійському університеті: наукова та викладацька діяльність (друга половина XIX ст.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К., 2013. — № 22. — С. 94–106.

¹²⁸ Ланге Н. Н. Письмо в редакцию // Одесские новости. — 1915. — 25 октября.

ці (зокрема А. Р. Коллі), 2 болгарини (М. С. Цонєв, В. М. Палаузов), 2 хорвати (Б. В. Богішич та В. В. Ягич), а також шотландець (А. Ф. Стюарт), бельгієць (Г. Г. Де Метц), швед (О. О. Армфельд), данець (Ф. А. Струве). Таким чином, викладачі університету походили з 20 національностей, але для частини з них це був лише факт біографії, а не привід для плекання власної культури та ідентичності.

Не можна стверджувати, що зазначені особливості національного складу були виключно наслідком збігу обставин. Передусім слід згадати про обмеження для іудеїв щодо викладання в університетах Російської імперії. Саме тому в ІНУ аж до початку ХХ століття викладали лише 2 іудеї — Н. О. Бернштейн та Х. І. Гохман. Збільшення кількості росіян (власне, вихідців з великоросійських губерній) було зумовлене секретним наказом Міністерства освіти 1898 року «об усилении русского элемента среди преподавателей и студентов»¹²⁹. Очевидно, давалися взнаки і окремі репресивні акти (звільнення з ІНУ О. І. Маркевича, О. С. Грушевського, П. А. Іванова, недопущення до викладання через політичні погляди Л. Л. Смоленського, П. Г. Клепацького, С. Л. Аваліані).

Важчим завданням є визначення загальної кількості студентів ІНУ, оскільки вони часто циркулювали, відраховувалися через несплату, політичну неблагонадійність тощо. Важко точно встановити й кількість тих, хто закінчив заклад, з огляду на неповну збереженість особових справ студентів, особливо за другу половину ХІХ століття. Проте, підсумовуючи наявні особові справи, друковані та архівні звіти ІНУ, матеріали діловодства, можна дійти висновку, що з 1865 по 1920 рік тут навчалися приблизно 25 тисяч студентів та вільнослухачів (кількість останніх завжди була незначною). Зокрема, у 1865–1890 роках в ІНУ навчалися 3536 осіб, з них 2652 студенти та 884 вільнослухачі. У рік заснування університету в ньому навчалися 175 студентів, але на 1909 рік — вже 3071. У 1908 році була зафіксована найбільша кількість студентів до 1917 року — 3288 осіб. Кількість студентів з 1901 по 1914 рік зростає більш ніж втричі. Щоправда, в роки війни їх значно поменшало: на 1 січня 1915 року нараховувалося 1796 студентів та 35 вільнослухачів.

Наприкінці ХІХ століття в ІНУ навчалось 2 % студентів (683 особи у 1898 році) від загального числа студентів в університетах Російської імперії (32 тис.). До 1914 року це співвідношення майже не змінилося: 1,7 % (2058 студентів ІНУ проти 123 тис. в усіх університетах Російської імперії).

Загальною рисою для всіх університетів імперії був досить низький показник кількості тих, хто завершив навчання. За перші 25 років існування ІНУ навчання в ньому завершили лише 60 % вступників. У 1865–1890 роках університет випустив 889 кандидатів, без представлення дисертацій — 298, дійсних студентів — 536, осіб, яким зараховано 8 семестрів — 201. В середньому до 1890 року навчання щороку завершували 77 осіб, у 1890–1920 роках — 100 осіб. Найбільший притік студентів спостерігався у другій половині 1880-х років завдяки переходу студентів з інших університетів, покараних за неблагонадійність виключенням.

До 1909 року більшість студентів ІНУ навчалися на юридичному факультеті. Друге місце посідав фізико-математичний (тут більшість навчалися на природничому відділенні). На останньому місці перебував історико-філологічний факультет (до 100 студентів). На початку ХХ століття найчисленнішим був юрфак: у 1908 році на ньому навчалось 1128 осіб (36,7 %); трохи менше — на медфаці — 985 (32 %). У 1910 році медфак вийшов на перше місце, а в 1913 році на ньому навчалось вже 40 % студентів. Популярним було відділення природничих наук фізмату: 1908 рік — 436 студентів (15 %). Найменшим стабільно залишався історико-філологічний факультет: у 1908 році тут навчались 158 студентів, або 5,1 %. Основна маса студентів «рекрутувалася» до ІНУ з вихованців Одеського, Київського та Харківського навчальних округів. Серед вихідців з далеких губерній переважали вихованці Кавказького навчального округу.

¹²⁹ РДІА. — Ф. 733. — Оп. 201. — Д. 315. — Арк. 1–3.

Щодо станового розподілу наприкінці XIX століття у складі студентів домінували вихідці з дворян (48,4 %), купецтва та міщанства (36,9 %). До початку 1870-х років духовенство перебувало на другому місці, а в другій половині 1870-х — на початку 1880-х років навіть опинилося на першому. Проте внаслідок заборони випускникам духовних семінарій вступати до університетів без вступних іспитів, число синів священників у складі студентства знизилося. До кінця XIX століття дворяни та міщани майже зрівнялися в кількості, почергово випереджаючи одне одного. У 1900 році в ІНУ навчалися 442 дворянина (46,7 %), 396 міщан (41,8 %) та 45 вихідців з духовного стану (4,8 %). На початку XX століття сини купців та міщан становили 41,6 % студентів порівняно з 34,3 % дворян. Кількість вихідців з села залишалась постійно низькою у другій половині XIX століття; однак з 1910-х років селяни дещо випереджали представників духовенства.

До невеликих соціальних груп належали козаки. Нами зафіксовано 80 осіб козацького походження серед студентів ІНУ. З них 49 у вступних документах вказані як козаки, 31 — як сини козаків. За родами козацьких військ згадані особи представляли майже всі різновиди: українське лівобережне козацтво (включно з переселенцями до Південної України) — 27, кубанське — 31, донське — 11, терське — 4, волзьке — 2, байкальське — 2.

За віросповідною ознакою серед студентів, як і серед викладачів, переважали православні. Тут навчалися власне священники, вихідці зі священницьких родин: ієромонах П. Пастирев (кандидат богослов'я Казанської духовної академії, студент ІНУ 1900–1903 років), українець Ф. К. Деньга (один з учасників українського автокефального руху в Одесі 1918–1920-х років), грузин С. А. Лежава. На другому місці перебували іудеї; далі — католики та ін. Певною специфікою ІНУ була наявність значної кількості вірмено-григоріан (серед них згадаймо випускника ІНУ видатного кавказознавця Л. М. Мелікет-Бека, який ще в Одесі розпочав дослідження історії вірменської культури); іноді вони по кількості випереджали протестантів. Представництво інших конфесій було нечисленним: кількість мусульман, наприклад, ледве перевищувала 10 (1909 рік — 11, 1915 рік — 12). Слід наголосити на присутності серед них кримських татар. Зокрема, в ІНУ вчилися представники кримсько-татарського національного руху Сеїт Амет Озенбашли, Х. Чапчакчі, Е. Умер-оглу, М. Умеров, Д. Меїнов¹³⁰.

ІНУ був виключно чоловічим закладом, однак серед вільнослухачів з самого заснування була незначна кількість жінок¹³¹. На початок XX століття ця кількість збільшилася, — напевно, за рахунок курсисток Одеських вищих курсів, які до того ж склали іспити при ІНУ, а отриманий ними диплом прирівнювався до університетського. На цій підставі в історіографії до випускників ІНУ часто зараховується відомий радянський історик Г. М. Панкратова. У 1906/07 навчальному році університет перебував лише на передостанньому (перед київським університетом св. Володимира) місці серед 8 університетів за кількістю вільнослухачок — 130, тоді як у Харківському університеті на правах вільного слухання навчалися 450 жінок, у Казанському — 318. Загалом в ІНУ тоді навчалася близько 7 % від загальної кількості вільнослухачок університетів (1949 осіб)¹³².

Політична реакція торкнулася й жіночої освіти: у 1910/11 навчальному році за цим показником ІНУ перебував на шостому місці (95 вільнослухачок) серед 8 університетів (900 осіб), трохи відстаючи (на 5 осіб) від Петербурзького та Київського (св. Володимира)¹³³. Втім, навряд чи можна сприйняти версію радянських дослідників,

¹³⁰ Урсу Д., Вінцовський Т. Кримські татари — випускники Новоросійського (Одеського) університету та їх доля // Краєзнавство. — 2011. — № 4. — С. 17–25.

¹³¹ Маркевич А. Женщины в Новороссийском университете // Одесские новости. — 1901. — 23 июня.

¹³² Труды 1-го Всероссийского съезда по образованию женщин, организованного Лигой равноправия женщин в С.-Петербурге. — СПб., 1914. — Т. I. — С. 32.

¹³³ Там само.

що пояснювали такі метаморфози «витівками» місцевої «реакційної» правої професури. Не враховано те, що та ж права професура завзято викладала у жіночих університетах (вищих жіночих курсах, зокрема одеських). Найяскравішим прикладом є один з головних одеських професорів-«реакціонерів» С. В. Левашов — засновник Одеських вищих жіночих медичних курсів. Можливо, що «жіночий шовінізм» цих професорів зводився до переконання у більшій доцільності окремих ВНЗ для жінок, а не принципової заборони на отримання жінками вищої освіти.

Як і в інших університетах, студентство ІНУ не було монолітною групою, проте виявляло більшу тенденцію до консолідації, ніж професура. Передусім варто згадати про існування в ІНУ Коаліційної ради та Центрального комітету студентства. У 1900 році в Одесі відбувся Загальноросійський студентський з'їзд. Найефективнішими формами єднання студентів були земляцтва та товариства. Вони базувалися на двох принципах: національному й територіальному. Всі численні національні спільноти студентів ІНУ мали свої земляцтва та товариства: українське (грумада), єврейське (передусім сіоністи), грузинське, вірменське, польське, німецьке, російське (тісно пов'язані з чорносотенними організаціями). Менш помітними були територіальні об'єднання (Бессарабське, Миколаївське, Катеринославське, Батумське, Херсонське). З цими студентськими об'єднаннями активно співробітничали деякі співвітчизники студентів з числа викладачів. Встановлення чисельності цих земляцтв допомагає побачити більш адекватну картину національної ідентичності студентів.

Так, один з професорів визначав чисельність української громади на початку ХХ століття у 300 осіб¹³⁴. Подальші тенденції дозволяють конкретизувати результати виборів серед студентів до власних корпоративних органів. У травні 1917 року представники «Українського союзу учнів вищих навчальних закладів Одеси» у складі Блоку національних меншин разом з євреями-сіоністами та поляками (загалом 50 осіб) взяли участь у виборах до Одеського коаліційного студентського комітету.

За результатами виборів українці делегували у цей орган двох осіб, так само як поляки та сіоністи. На нових виборах у середині жовтня 1917 року українці склали окрему фракцію. Загалом у виборах взяла участь менша частина тогочасного студентства Одеси (40 % — 3096 з 8 тисяч). Перемогу отримали кадети (1018 голосів), сіоністи (586), есери (554), блок есдеків та «Бунда» (472). Українців підтримали 150 осіб, тоді як євреїв-соціалістів — 36, німців — 87. Для настроїв студентів показово, що за чорносотенців проголосувала лише одна людина. Українці отримали, таким чином, три місця у комітеті¹³⁵.

Головним полем перетину професорської та студентської корпорації був навчальний процес, який тривав не лише в загальних аудиторіях, а й у лабораторіях, кабінетах, музеях. На 1914 рік в ІНУ існувало 47 науково-допоміжних закладів (найбільше на медфаці та фізмати, найменше на юридичному — лише один). Основними складовими навчального процесу були лекційні курси (загальні та спеціальні, обов'язкові та необов'язкові) та практичні заняття (семінари). Навчання тривало 4 роки, останні два з яких передбачали спеціалізацію.

Деякі професори (І. А. Линниченко, Н. П. Кондаков) навіть демонстрували нелюбов до читання лекцій, нарікаючи на байдужість студентів. Так, Н. П. Кондаков наголошував: «Багаторічна звичка читати лекції в порожній аудиторії, де серед 20–30 слухачів не сподіваєшся на жодного, хто б слухав, настільки викликала у мене огиду до лекцій, що я повністю не в змозі прочитати будь-яку публічну лекцію»¹³⁶.

Хоча семінарські заняття були запроваджені вже з початком існування ІНУ, до кінця ХІХ століття їх питома вага в навчальному процесі здавалася сучасникам недостатньою. Так, студент 1870-х років, який навчався в історика П. К. Бруна, згадував, що тоді

¹³⁴ Санкт-Петербурзька філія Архіву РАН. — Ф. 113. — Оп. 3. — Спр. 223. — Арк. 13–14.

¹³⁵ Одесские новости. — 1917. — 18 октябрия.

¹³⁶ Кондаков Н. П. Воспоминания и думы / Вступ. стаття С. Н. Кондакова. — Прага, 1927. — С. 58.

«заняття студентів обмежувалися лекціями, які перед іспитами справно заучувалися. Про семінари ж ми, історики, мали дуже туманне поняття тільки з чуток. По суті, заняття наші мало чим відрізнялися від занять в середньому навчальному закладі. Читали ми — кожен що попадеться, без будь-якого керівництва і без будь-якої системи, ніхто з професорів-істориків не брав на себе труд вчити нас займатися наукою самостійно»¹³⁷.

Збільшення годин на семінари розглядалося міністерством та професорами як головний засіб покращення рівня освіти, шлях до розвитку самостійності у студентів. Історик І. А. Линниченко вважав, що «практичні заняття дуже важливі як засіб привчити молодь до самостійного наукового мислення та наукової роботи, один з засобів сприяння заміщенню кафедр, адже труднощі вченого стажу і мало приваблива в матеріальному відношенні кар'єра професора позбавляють університет можливості залишати молодих людей»¹³⁸.

На думку ботаніка В. В. Половцова, «одним з найважливіших моментів є розвиток практичних занять, які повинні бути зроблені такими ж обов'язковими для студентів, як і слухання лекцій, тому що серйозне вивчення природничих наук без самостійних занять студентів мені видається неможливим. Прогалина в систематично і обов'язково поставлених практичних заняттях фатально впливає на успішність викладацької діяльності нерідко дуже талановитих і добре теоретично підготовлених молодих людей»¹³⁹.

Втім, сучасники аж ніяк не знецінювали значення лекцій, вважаючи лекторську майстерність важливим показником педагогічної атури певного викладача. Найбільшу увагу студенти звертали на такі якості викладача, як науковий ентузіазм (аж до фанатизму), виразність та чистота мови, стрункість думки, використання новітніх наукових досягнень. Тому ціла група професорів, що мали проблеми з російською мовою (П. К. Брун, Е. Р. фон Штерн, Б. В. Богішич, Ф. М. Каменський та ін.), або неприємні антропологічні властивості (наприклад, дуже тихий голос юриста О. П. Пригари, манера мистецтвознавця О. А. Павловського бризкати слиною), або викладали без зовнішнього «блиску» (Н. П. Кондаков, Ф. І. Леонтович), не враховували рівень аудиторії (В. М. Істрін, Б. М. Ляпунов), неохайно ставилися до виконання педагогічних обов'язків (І. Линниченко), — незважаючи на високий науковий рівень, не змогли досягти великої популярності в студентів. Декого з педагогів студенти взагалі вважали відсталими від запитів науки (Г. І. Перетяткович, М. П. Смирнов, О. П. Казанський, О. В. Куніцин, І. Ф. Синцов). Натомість частина професорів змогла поєднати високий потенціал науковця, лектора та керівника семінарів, як то: Ф. І. Успенський, О. І. Кірпічников, І. І. Мечников, О. В. Клосовський, І. М. Сеченов, О. О. Ковалевський, М. М. Ланге, С. М. Танатар¹⁴⁰.

Часто студенти сприймали лекції через дихотомію «нудно — цікаво». Наприклад, Л. Р. Коган запам'ятав історика Б. А. Вахевича як дуже сумлінного педагога, але вкрай сухого та нудного лектора¹⁴¹. І. В. Гессен згадував історика права Ф. І. Леонтовича як справжнього вченого, але лектора, що навіював величезну нудьгу¹⁴². А от П. Г. Мелікішвілі запам'ятав, що «Мечников читав свої лекції захоплено та жваво, його лекції проходили непомітно швидко та залишали в слухачів незабутнє враження»¹⁴³. Вели-

¹³⁷ В. Я. Филипп Карлович Брун // По морю и суше. — 1895. — № 22. — 4 июня.

¹³⁸ Отчет о состоянии Новороссийского университета за 1902 год / сост. И. А. Линниченко. — Одесса, 1903. — С. 4, 10.

¹³⁹ РДІА. — Ф. 733. — Оп. 154. — Спр. 660. — Арк. 247.

¹⁴⁰ Див. різноманітні зауваження у збірнику «Новороссийский университет в воспоминаниях современников» / сост. Ф. А. Самойлов. — Одеса: Астропринт, 1999, а також цитовані нами спогади Л. Когана, Б. Комарова, П. Мелікішвілі, Н. Кондакова, І. Гессена, М. Андрусова, А. Шполянського, що не враховані упорядником цього видання.

¹⁴¹ ВР РНБ. — Ф. 1035. — Спр. 36. — Арк. 51-52.

¹⁴² Гессен И. В. В двух веках: жизненный отчет. — Париж, 1937. — С. 54.

¹⁴³ Меликишвили П. Г. Моя жизнь // П. Г. Меликишвили. Жизнь и труды. — Тбилиси, 1942. — С. XXXVII.

ке значення надавали студенти здатності викладача поставитись до них, як до рівних, відсутності снобізму. Так, за згадкою І. В. Гессена, професор М. Я. Грот якось дискутував з ним дві години, як рівний з рівним. І навпаки: вчені, яких не можна зарахувати до перших величин в науці, — наприклад, Р. В. Орбинський, О. І. Маркевич, Є. М. Щепкін, О. Я. Шпаков, — завдяки гарному антуражу та доброзичливому ставленню до студентів завоювали популярність. Л. Р. Коган згадував, що протягом 1903–1904 навчального року він залюбки відвідував лекції О. Я. Шпакова з історії руського державного права: вони надавали значно більше знань, ніж лекції Г. І. Перетятковича з російської історії. До того ж О. Я. Шпаков майстерно викладав свій предмет, не користуючись жодними конспектами чи записками. Це була «невимушена та захоплююча співбесіда». Іноді лекції О. Я. Шпакова з-за напливу слухачів доводилося переносити до найбільших аудиторій¹⁴⁴.

Популярності викладачів далеко не в останню чергу сприяла суголосність їхнього ліберального та лівого світогляду уподобанням багатьох студентів. В часи криз, коли університет ставав ареною запеклого ідеологічного протистояння, ідеолого-політичний критерій оцінки викладача міг цілком відтіснити суто професійні якості. Саме тому найменшою популярністю користувався юридичний факультет та предмет богослов'я¹⁴⁵. І справа тут, ймовірно, не лише у рівні викладання, але й в морально-правовому стані суспільства, що вчення про закон, консервативні цінності, віру сприймало як прояв «реакційності».

Дехто з викладачів вдавався до додаткових зусиль та засобів, аби залучити студентів на лекції. О. М. Деревницький на одній з лекцій оголосив, що наступну зустріч зі студентами він присвятить викладу сексуального життя давніх римлян, чим забезпечив собі аншлаг; але 200 студентів, які спокусилися темою лекції, почули розповідь про «полуничку»... латинською мовою¹⁴⁶. Почуття гумору виручало викладачів в напружених ситуаціях, коли, враховуючи запальну вдачу студентів та гостроту суспільно-політичного протистояння, різким словом можна було спровокувати значний скандал і наразитися на обструкцію.

Показовим в цьому плані є наведений в мемуарах А. П. Шполянського епізод під час лекції історика права О. Я. Шпакова, котрий «коли розповідав про Новгородське віче, то так захоплювався, що з незмінним і непідробним пафосом вигокував: «Не було б Віча, нічого не було б! Розумієте, панове, ні-чо-го!». За згадкою мемуариста, у відповідь один і той же революційний студентський бас, що належав грузину Абаккелія, гудів «в порядку дискусії»: «Так нічого ж, Олексій Якович, і немає!» — і Шпаков одразу ж парирував: «Так от саме, друзі мої, зрозумійте ж ви раз і назавжди, що не було б Віча, то навіть і того, чого немає, теж не було б!..» — після чого аудиторія вибухала голошним сміхом¹⁴⁷.

Анатом Я. М. Лебединський, не будучи блискучим лектором, приходив за годину до початку лекції і креслив на дошці рисунки, вживаючи для цього, крім звичайної білої крейди, ще червону та фіолетову. Під час лекцій він активно використовував муляжі, ходячи між рядами студентів з кісткою в руках, зупиняючись чотири рази в чотирьох кутах аудиторії, показуючи та пояснюючи деталі кістки.

Доволі часто популярні лектори приваблювали студентів з інших, навіть проти-лежних, спеціальностей¹⁴⁸.

Під час семінарів викладачі головним чином читали зі студентами джерела (найчастіше мовою оригіналу) чи розглядали предмети старовини, обговорювали прак-

¹⁴⁴ ВР РНБ. — Ф. 1035. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 21; Спр. 38. — Арк. 117.

¹⁴⁵ Вите С. Воспоминания. — Т. 1. — М., 1960. — С. 81–82.

¹⁴⁶ ВР РНБ. — Ф. 1035. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 141–143.

¹⁴⁷ Дон-Аминадо. Наша маленькая жизнь: стихотворения, политический памфлет, проза, воспоминания / Сост., вступ. статья, ком. В. И. Коровина. — М., 1994. — С. 513.

¹⁴⁸ Комаров Б. М. Мої університети // Дом князя Гагарина. — Вып. 4. — Одесса, 2007. — С. 84.

тичні питання, казуси (юристи); гуманітарії працювали в лабораторіях та клініках або заслуховували та обговорювали зі студентами реферати. Головними проблемами викладання лектори вважали низький мовний рівень підготовки студентів та брак посібників, матеріалів тощо. У складні 1918–1920-ті роки до цього додалися суто матеріальні проблеми: холодні аудиторії, відключення світла та ін.

Низку явищ слід вважати віхами в історії розвитку лекційних курсів. Наприкінці XIX століття спецкурс з історії українського козацтва прочитав приват-доцент П. А. Іванов. У 1907 — на початку 1908 року інший приват-доцент, О. С. Грушевський, прочитав українською мовою вперше в історії російсько-імперських університетів курс «Внутрішній лад Давньої Русі, Великого князівства Литовського та королівства Польського XIV–XV ст.». В українській історіографії поширена дефініція курсу «курс української історії» і т. п. Загалом це не відповідає тодішній діловій документації. Однак в одному з офіційних документів 1908 року — листку записів про відвідування лекцій Є. О. Загоровським — знаходимо показове позначення назви лекцій О. С. Грушевського як «Очерк украинской истории»¹⁴⁹.

Традиція читання курсу історії України та історії української літератури стабілізувалася в університеті у 1917–1920 роках завдяки зусиллям Є. О. Загоровського, Є. П. Трифільєва, С. Г. Вілінського. Важливими подіями були також становлення традиції читання візантинознавчих курсів, — завдяки їм Одеса належала до центрів візантиністики (Ф. І. Успенський, Н. П. Кондаков, О. П. Доброклонський), сходознавчих курсів (О. Л. Коцейовський, І. Л. Клаузнер). Новаторськими для свого часу були курси лекцій з джерелознавства та історіографії Г. І. Перетятковича, генетики — А. О. Сапегіна.

Додатковими формами заохочення студентів були запропоновані професорами твори конкурсні (наприклад, довгі роки діяла премія І. Ю. Вучини для авторів драматургічних творів) та медальні (студентів нагороджували золотою, срібною медалями або схвальним відгуком). Впродовж перших 25 років існування ІНУ золоті та срібні медалі отримав 91 студент. Викладачі всіх спеціальностей використовували таку форму додаткової роботи зі студентами, як екскурсії (огляд історичних пам'яток, природних ландшафтів, фабрик).

За системою контролю успішності у 1860-х — на початку 1880-х років студенти наприкінці кожного навчального року складали іспити комісії (екзаменатор та два асистенти). Ті, хто отримував стипендію, складали іспити за кожне півріччя. За статутом 1884 року було скасовано перехідні іспити з курсу на курс. Студенти складали піврічні заліки і державні іспити. На іспитах поведінка професорів коливалася від суворості (приклад — О. П. Доброклонський) до поблажливості (П. К. Брун).

Лекції та семінари не могли вичерпати інтерес найздібніших студентів до спілкування з викладачами. Тому більшість з останніх радо влаштовували приватні лекції чи бесіди зі студентами на дому, керували студентськими гуртками (найбільш функціональним виявився біологічний гурток). На думку О. І. Маркевича, в ІНУ панував особливий, не властивий іншим університетам, дух співпраці між викладачами та студентами¹⁵⁰.

ІНУ випустив багато осіб, що посіли помітне місце не лише в науковій сфері. С. Ю. Вітте — голова комітету міністрів, К. О. Шмідт — міський голова Кишинєва, М. О. Герцо-Виноградський — публіцист, М. М. Аркас — видатний діяч української культури, О. І. Погірко — видатний агроном, український громадський діяч. Звідси також виходили «кадри» для викладацької корпорації інших університетів. Наприклад, довгі роки професором права Санкт-Петербурзького університету був вихованець юрфаку ІНУ, учень Ф. І. Леонтовича, видатний дослідник історії Великого князівства Литовського С. О. Бершадський, понад 25 років викладав у Варшавському університеті історію російської літератури вихованець В. І. Григоровича О. І. Смирнов.

¹⁴⁹ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 5. — Спр. 4818. — Арк. 61.

¹⁵⁰ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 687.

Головним досягненням професорів була підготовка науково-педагогічної зміни. Особливо здібні студенти залишались при кафедрах (певному професорі) на три роки для підготовки та захисту магістерської дисертації. За перше 20-ліття історії ІНУ в «аспірантурі» було залишено 19 осіб (2 історики, 8 правознавців, 9 природників). У 1886–1901 роках на стипендіях було залишено 49 осіб (19 — на історико-філологічному факультеті, 22 — на фізмати, 8 — на юрфаці). До кінця існування закладу при кафедрах було залишено ще 49 осіб (дані для 1916–1920 років можуть бути доповнені)¹⁵¹. Більшість з них були вихованцями ІНУ, успішно захистили дисертації, стали видатними вченими і потім працювали в своїй альма-матер. Власне, ці особи були основними складовими наукових шкіл певних професорів. Вже сучасники професорів вважали заснування наукових шкіл апогеєм педагогічних досягнень, однак це поняття є складним та часто історіографічно-аморфним. Зауважимо хоча б те, що багато хто зі студентів зазнавав впливу одночасно кількох професорів і, таким чином, «заплутував» свою приналежність до виключно однієї школи.

Загалом версії визначень критеріїв наукової школи коливаються від наявності простої сукупності вихованців до колективу однодумців, що працює в певний час під керівництвом професора-лідера. Якщо керуватися першою частиною даного твердження, то більшість професорів-ветеранів могли похвалитися власною науковою школою. Особливо слід згадати працю О. Я. Орлова, В. В. Зав'ялова, А. О. Сапегіна, Е. Р. фон Штерна, Ф. І. Успенського, І. А. Линниченка, М. М. Ланге. Натомість жодного натяку на наукову школу не зустрічаємо у діяльності таких популярних викладачів, як О. І. Маркевич, О. Я. Шпаков та деяких інших. Другій частині означення наукової школи найбільше відповідає діяльність І. І. Мечникова, Ф. М. Шведова, І. А. Линниченка, В. М. Петріашвілі, П. Г. Мелікішвілі, Д. К. Третьякова, П. М. Бучинського.

Отже, незважаючи на значний ступінь політизації, що оточувала заклад і проривалася в його стіни, ІНУ вдалося успішно розвиватися впродовж значного періоду передусім як науково-педагогічній установі. Та навряд чи доцільно зображувати цей розвиток виключно як поступальний рух. Так, якісно склад викладачів кінця XIX — початку XX століття суттєво поступався зірковим часам першого періоду існування ІНУ (І. І. Мечников, О. Г. Брікнер, Ф. І. Успенський, В. І. Григорович, П. С. Білярський, І. М. Сеченов). З іншого боку, з кінця XIX століття спостерігається зростання числа викладачів та студентів, відкриття нових структурних елементів (передусім медичного факультету), притік до викладацької спільноти власних вихованців. Одному з наймолодших в імперії університетів вдалося посісти гідне місце серед аналогічних закладів.

2.3. Повсякденне життя викладачів і студентів¹⁵²

У ширшому значенні категорія повсякденності передбачає розгляд фактично всіх проявів життя людини або груп людей з особливим наголосом на мікроявищах та мікропроцесах, котрі, проте, мали визначальне та перманентне значення для буття цих людей («повсякденні ритуали»). Вивчаючи категорію «академічної повсякденності», варто зосередитися передусім на таких аспектах, як матеріальні умови життя викладачів та студентів (житло, їжа, одяг, заробітна платня тощо), сімейний стан, напрямки повсякденної діяльності (життєвий ритм), дозвілля, стан здоров'я тощо, світоглядні орієнтири, міжособистісні комунікації. Концепт повсякденності не варто занадто генералізувати та гіперболізувати щодо такого індивідуалістичного за своєю природою явища, як інтелігенція, до якої належали викладачі та, за великим рахунком, і студенти.

¹⁵¹ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 11. — Спр. 9 (1901).

¹⁵² Автор підрозділу О. Є. Музичко.